

Renata Dźwigoł

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-9780-6750

Figura diabła wykorzystywana do wartościowania działań człowieka we frazematyce

Słowa kluczowe: czynności wykonywane przez człowieka, diabeł, frazematyka**Keywords:** actions performed by man, devil, phrasematics

Uwagi wstępne. Materiał badawczy

DIABEŁ to pojęcie, które odgrywa niepoślednią rolę w języku i kulturze polskiej, zarówno ludowej, jak i nieludowej. Diabeł jest bowiem nie tylko centralną postacią polskiej demonologii ludowej, lecz także – w wymiarze religijnym, chrześcijańskim – symbolem zła oraz grzechu. Jako istota ponadzmysłowa należąca do *sacrum* negatywnego stoi w opozycji do *sacrum* pozytywnego, które często jest utożsamiane z Bogiem czy aniołem¹. Ten dychotomiczny porządek (ukazany w wielu frazemach) jest charakterystyczny dla potocznego myślenia i kategoryzowania rzeczywistości. Zgodnie z nim świat ma dwudzielną budowę: „każdej klasie obiektów, własności, zdarzeń odpowiada klasa względem niej przeciwstawna i dopełniająca zarazem” (Hołówka 1986: 149). Wynika z niego dwubiegunowy, *nomen omen* czarno-biały, sposób wartościowania tejże rzeczywistości pozajęzykowej: złe – dobre. W tym dwubiegunowym porządku diabeł symbolizuje to, co zyskało negatywną ocenę².

Oczywiste jest, że figura diabła była wykorzystywana do wyrażenia wartościowania negatywnego nie tylko w grupie frazemów, których znaczenia odnoszą się do

¹ Por.: „[...] czyste i nieczyste to nie dwa odrębne rodzaje, lecz dwie odmiany jednego rodzaju, który obejmuje wszystko, co sakralne. To dwie odmiany *sacrum* – jedna dobra, druga zaś szkodliwa” (Durkheim 2010: 352).

² Taki sposób postrzegania porządkuje złożoną i trudną do opanowania przez człowieka rzeczywistość, ułatwia jej poznanie i rozumienie. Zob. też: R. Dźwigoł, *Boskie a diabelskie – na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów* (2011).

podejmowanych i realizowanych przez człowieka działań. Tego typu wartościowanie, przedstawione w tak obrazowy sposób (tzn. wartościowanie negatywne realizowane z użyciem wyrazów z pola leksykalno-semantycznego 'DIABEŁ'), ukazują również inne frazemy – te, które opisują człowieka w innym aspekcie niż podejmowana przez niego aktywność, np. frazemy prezentujące znaczenia związane z fizycznością człowieka (zob. Dźwigoł 2015) czy cechami jego charakteru (zob. Dźwigoł 2016, 2018). Figura diabła i jej językowe eksponenty, jakimi są pojęcia DIABEŁ, DIABELSKI, były wykorzystywane przez *homo loquens* nie tylko do mówienia o człowieku, do jego opisywania oraz do wyrażania przez niego w ekspresywny sposób różnych stanów emocjonalnych, lecz także do nazywania pewnych elementów otaczającego go świata, np. niebezpiecznych i trujących roślin.

Przedstawiony powyżej sposób oglądu, analizy oraz opisu „diabelskiej” frazematyki wynika z przyjęcia i zastosowania antropocentrycznej perspektywy badawczej. Nie jest ona jedyną optyką w pracach językoznawczych z tego zakresu. Inną perspektywę przyjmowali badacze, którzy analizowali obraz diabła we frazeologii i w paremiologii polskiej, m.in. Kazimierz Długosz (2001, 2007), Anna Kaczan (2005), Jarosława Iwczenko (2005, 2007, 2008, 2009), Henryka Andrzejczak (2007), Elżbieta Skorupska-Raczyńska (2008), Kinga Różańska (2008), Jacek Głazewski (2010), Małgorzata Taranek (2012), Dorota Dziewońska-Kiss i Zsuzsanna Ráduly (2013), Marta Gaweł (2015). Wśród przywołanych prac znajdują się ujęcia konfrontatywne: język polski – języki wschodniosłowiańskie (w tym osobno: język ukraiński oraz język rosyjski), język polski – język słoweński, język polski – język węgierski, jak również analiza frazematyki innych języków (frazematyka łużycka).

W skład wielowyrazowych, ustabilizowanych i odtwarzalnych jednostek, podanych omówieniu w niniejszym artykule, wchodzi nazwa złego ducha, diabła (komponent o znaczeniu 'diabeł') lub jej derywat adiektywny (komponent o znaczeniu 'diabelski'). Są nimi zarówno tradycyjnie rozumiane frazeologizmy: frazy, wyrażenia, zwroty, w tym zwroty oraz wyrażenia porównawcze, jak i przysłowia czy powiedzenia. O potrzebie całościowego ujmowania frazeologizmów i przysłów wypowiadali się badacze frazematyki gwarowej – Anna Tyrpa i Maciej Rak (Tyrpa, Rak 2015: 10; Rak 2016: 90; Tyrpa 2019: 246–247), nawiązując do prac Wojciecha Chlebdy, który rozpowszechnił w Polsce pojęcie frazemu oraz teorię frazematyki (por. Chlebda 1991/2003, 1993/2001). Frazemy poddane analizie pochodzą ze źródeł leksykograficznych, przy czym podstawą ekscerpacji była *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, zredagowana pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego (NKPP). Jej zapisy poświadczają, że część jednostek ma swoją dokumentację tak w polszczyźnie ogólnej (standardowej), jak w dialektach. Korpus frazemów ma charakter niedyferencjalny (jednostki gwarowe nie zostały oddzielone od jednostek ogólnopolskich) oraz panchroniczny (jednostki notowane w dawnej polszczyźnie nie zostały oddzielone od jednostek notowanych w polszczyźnie współczesnej). Trzeba podkreślić, że część spośród zgromadzonych jednostek ma charakter recesywny, a niektóre zapewne wyszły już z użycia. Frazemy zgromadzone na potrzeby podjętej analizy można rozpatrywać jako jednostki ukazujące nie tylko ludowy, lecz także potoczny sposób pojmowania świata i praw nim rządzących (w którym istotną rolę odgrywają wiedza

zdroworozsądkowa oraz doświadczenie życiowe), a także ujawniającą się podczas takiego procesu konceptualizacji rzeczywistości pozajęzykowej zbiorową mentalność.

Próba odpowiedzi na pytanie: „Do nazwania oraz negatywnego wartościowania których przejawów aktywności człowieka posłużyła figura diabła?” jest artykuł Renaty Dźwigoł *O aktywności człowieka – na podstawie jednostek frazeologicznych z komponentem ‘diabeł’* (2014). Autorka przedstawia w nim następujące grupy frazemów:

1. jednostki frazeologiczne nazywające sposób wykonywania czynności oraz okoliczności podejmowanych przez człowieka działań (nagle, szybkie, nieoczekiwane, niespodziewane działanie; powolne działanie; hałaśliwe wykonywanie czynności; wykonywanie czynności w odpowiednim czasie, w sprzyjających okolicznościach),
2. jednostki frazeologiczne nazywające poszczególne czynności (gwizdanie; patrzywanie przez dziurkę od klucza; mówienie, gadulstwo; głośne zachowanie, krzyczenie, wrzeszczenie; śmianie się; milczenie; szeptanie; taplanie się w wodzie; bicie kogoś; skakanie; bycie ruchliwym; założenie nogi na nogę i poruszanie nią, poruszanie nogami podczas siedzenia; jedzenie; picie alkoholu; taniec; granie w karty / na loterii; palenie fajki; zażywanie tabaki; pilnowanie czegoś lub kogoś; chowanie się przed kimś lub przed czymś; unikanie, omijanie z daleka czegoś lub kogoś; zagładanie gdzieś ostrożnie, z daleka),
3. jednostki frazeologiczne nazywające skutki działań człowieka (niepowodzenie, skutki odbiegające od oczekiwań; zagubienie czegoś).

Celem niniejszego opracowania jest natomiast szczegółowe omówienie innego zagadnienia, mianowicie: jakie cechy, aspekty aktywności człowieka – przejawiającej się w podejmowaniu i realizowaniu różnych czynności – zadecydowały o tym, że owe działania zyskały we frazematyce diabelski wyraz, a co za tym idzie – negatywne wartościowanie. Materiał frazematyczny zaprezentowany w przywołanej pracy zostanie tu uzupełniony, m.in. dzięki ekscerpcji później wydanych źródeł i opracowań.

Sposób wykonywania czynności

Na płaszczyźnie obrazowej frazemów z diabłem skojarzono działania, które człowiek podejmuje nagle, niespodziewanie, a także czynności, które wykonuje bardzo szybko, w pośpiechu. Jedynie jedna jednostka nazywa działanie wykonywane powoli.

Szybkie oraz nagle, nieoczekiwane, niespodziewane działanie

Tak przebiegająca aktywność człowieka jest wartościowana negatywnie. Czynności podejmowane przez człowieka bez przygotowania, w wyniku nieprzemyślanych decyzji, a także realizowane w pośpiechu nie mają wartości. To powszechne przekonanie, wyrażane na rozmaite sposoby w różnych językach już od czasów starożytnych³,

³ Treść zawarta w przysłowiaach ma wymiar uniwersalny, jest wyrażana na różne sposoby w innych językach już od czasów starożytnych, np. łac. *Festina lente* ‘Śpiesz się powoli’, *Qui nimis propare, minus prospere* ‘Kto zbyt szybko się śpieszy, mniej korzysta’, *Quod cito fit, cito pesit* ‘Co szybko powstaje, szybko ginie’ (Kłosińska 68, 213–214). Zob. też: Szpila 2003: 43.

zostało zawarte w dwóch synonimicznych przysłowiaach: *Jak się człowiek śpieszy, to się diabeł cieszy* oraz *Co nagle, to po diable*:

Jak się człowiek śpieszy, to się diabeł cieszy (NKPP III śpieszyć się 2); *Jak są člov'ek sp'eši, to są djãbeł ceši* (SGKasz V 136); *Jak / Gdy się człowiek śpieszy, to się diabeł cieszy* 'nadmierny pośpiech może mieć złe skutki' (WSF PWN z przysł 545; USJP III 1587); *Gdy / Jeśli / Jak się człowiek śpieszy, to się diabeł cieszy* 'robienie czegoś w pośpiechu zwykle przynosi złe efekty' (WSJP); *Jak się człowiek śpieszy, to się diabeł cieszy* 'w pośpiechu łatwiej o błędy' (MN 150);

Co nagle, to po diable 'co nagle, to źle' (Linde I 577); *Co nagle, to po diable*; *Co nogle, to po dioble*; *Co po nágle, to po diáble*; *Co nagle, to po diable, jako mówią, bywa*; *Bo co bywa nagle, to zawsze po diable*; *Co bywa nagle, bywa po diable* (NKPP II nagle 1); *Co nogle, to po d'oble*; *Co po nogle, to po d'oble* (SGP PAN V 509); *Co nagle, to po djãble* (SGKasz III 181); *Co nogle, to po djable* (Sł koc II 138); *Co nagle, to po diable* 'szybko i bez namysłu podejmowane decyzje są najczęściej nietrafne' (WSF PWN z przysł 268; USJP II 790); *Co nagle, to po diable* 'decyzje podejmowane w pośpiechu i bez namysłu zwykle okazują się niekorzystne' (WSJP).

Podobną treść wyrażają inne paremie: *Co nagle, to diabła warto* (NKPP II nagle 1) oraz *Robota nagła warta diabła*; *Z prędkiej roboty diabeł korzysta* (NKPP III robota 44). Dwa ostatnie przysłowia wskazują na aktywność wyraźnie skonkretyzowaną – czyli pracę, informacja o sposobie wykonywania czynności wybija się zaś na pierwszy plan znaczenia tych jednostek.

Nagle, szybkie działanie często wywołuje negatywne skutki: koc. *vpašć jak dja-beł mňanzi gark'i, wpašć jak diabeł między garnki* 'śpiesząc się spowodować drobny wypadek' (Sł koc I 96; SGP PAN V 516). Przekonuje o tym również wyrażenie *jak sto / tysiãc diasków* iron. 'bardzo szybko', które jest wykorzystywane w odniesieniu do czynności wykonywanych szybko, ale w ostatecznym rozrachunku kończących się niepowodzeniem – w tym zapisie słownikowym (SGP PAN V 534) mowa jest o zwożeniu drewna zimą w lesie, czynności, podczas wykonywania której należy zachować szczególną ostrożność, a pośpiech jest wyraźnie niewskazany. Działania realizowane w taki sposób (szybko, nagle) nie przynoszą większych korzyści. O ewaluacji ujemnej świadczą wyrażenia będące komponentami jednostek: *po diable* 'do niczego, nic nie warte', *diabła wart / warta diabła* 'ts.'. Obrazowo przedstawia ją figura diabła, który cieszy się lub korzysta z niepowodzenia człowieka. Wartościowaniu służy też jednocześnie przywołanie Boga i diabła – wzoru i antywzoru: *Co nagle, to po diable, a co powoli, to po boskiej woli* (NKPP II nagle 1); *Lepiej później, a z Bogiem, niż prędzej, a z diabłem*; *Lepiej później z Bogiem, niż prędzej z diabłem*; *Wolę później, a z Bogiem, niż prędzej, a z diabłem / a z szatanem*; *Wolę później z Bogiem niż wcześniej z diabłem* (NKPP I Bóg 324).

W zwrotach porównawczych szybko, pośpiesznie wykonywane czynności (oddane tu czasownikami *robić* 'pracować', *gonić* 'biec, śpieszyć się', *lecieć* 'ts.') zostały zestawione z takimi zjawiskami atmosferycznymi, jak wir powietrzny, trąba powietrzna,

wichura czy huragan, które według wierzeń ludowych były dziełem diabła i to z nim je kojarzono:

rob'i jakbë djâbeł góvno motât 'o człowieku spieszącym się podczas roboty' (SGKasz III 117); *rob'ic jakbë djâbeł góvno motât* 'szybko robić' (SGKasz I 348⁴) 'robić prędko, lecz niedokładnie' (SGKasz I 211);

gońic jak djâbeł na zëkë sv'iñi 'śpieszyć się' (SGKasz V 200)⁵;

góni jak lucyper (NKPP I gonić 8) 'śpieszy się, szybko się przemieszcza'; *góni jak lucyper / lancykryst* 'prędko biegnie' (Przymuszała 151);

loce jak diobli pomietło (NKPP II lecieć 33)⁶ 'ts';

lecieć jak diabeł z dobrą duszą do piekła 'biec szybko, śpieszyć się' (SGKasz II 341; SGP PAN V 519), *lecec* 'śpieszyć się, biegać' *jak djâbeł zô dobrô duşo do p'ekła* (SGKasz II 341); *lecęc jak purtk z dëşo do p'ekła* 'śpieszyć się' (SGKasz IV 22)⁷.

W innych zwrotach porównawczych – część z nich również nawiązuje do wierzeń ludowych – komponentami są czasowniki dokonane nazywające czynności gwałtowane: *zniknął jak bies na świtaniu* (NKPP III zniknąć 4⁸); *złapać (coś) jak diabeł dobrą duszę* 'złapać szybko, skwapliwie' (SGP PAN V 516); *wypolił jak djobol z piekarszczoka*⁹ (NKPP II palić, palić się 19) 'wyjść gwałtownie, nagle (?)' (Przymuszała 454) 'szybko pobiegł, uciekł', 'powiedział bez zastanowienia(?)'; *wypadł pokraka jak diabli ze saka*¹⁰ (NKPP II pokraka); *wyskoczył jak diabeł z pudełka* (NKPP III skakać 55);

⁴ „*Djâbeł motâ góvno* – mówią [...], gdy nagle powstaje wiatr. [...] *sv'iñé góvno* 'nagle powstający wir w powietrzu, za który czynią odpowiedzialnym diabła'. Apotropieczna ta nazwa ma na celu odpędzenie złego ducha. Toteż odstrasza ją następującym zaklęciem: *Tfi, tfi, sv'iñé góvno są gzi*". Obrazliwie jest powiedzieć komu, że *krąci są jak sv'iñi góvno* (SGKasz I 348). Dawniej wierzono, że ekskrementy mają właściwości apotropieczne – rzucano nimi w wir powietrzny, później stosowano sam okrzyk *świnie góvno*, który z czasem stał się nazwą tego zjawiska.

⁵ Por. *sv'iñónka, sv'iñé góvno* 'wir powietrzny wywołany przez diabła'.

⁶ *Pomiotło* – stp. 1. 'miotła na długim kiju do wymiatania pieca chlebowego'; 2. w przen. 'człowiek lekceważony, popychadło' (Sł NKPP 227). Por. *djobel loto z m'otłó; djöbeł na m'etelëku jeze* (SGKasz I 212) 'o gwałtownym wietrze, wirze powietrznym'.

⁷ Por. *d'öbëu lötö, xce duşu xvacec; d'jebeu z duşóm leci* (AJKasz IV, mapa 200: 'Wir kurzu na drodze', komentarz: s. 212–216).

⁸ Zapisane pod hasłem: *Zniknąć jak mara / widmo*. Wśród wariantów tekstowych także: *znika jak duch pokutujący na zapianie koguta*. Zwroty te są śladem wierzeń ludowych, por. *Kiedy kur pieje, diabeł truchleje; Pokusy władzy nie mają, gdy już kurowie śpiewają* 'według demonologii ludowej wszelkie złe duchy mogły działać podczas nocy tylko do piania kogutów' (NKPP II kur 2; MG I 157).

⁹ *Piekarszczok* – ciesz. 1. 'piec chlebowy, piekarski'; 2. w przen. 'gęba, pysk' (Sł NKPP 223).

¹⁰ *Sak* – stp. 1. 'worek'; 2. 'rodzaj sieci na ryby i ptaki'; 3. w przen. 'głupiec, dureń' (Sł NKPP 238).

wyskoczył / wyskakuje ktoś jak diabeł z pudełka ‘pojawił się niespodziewanie’ – być może od dawnych zabawek w kształcie pudełka z wieczkiem, po którego uchyleniu wyskakiwał podrzucony sprężyną diabełek (Bańko 196). W ostatnim frazemie przywołany został nie diabeł, lecz odpustowa zabawka go przedstawiająca.

Kilka zwrotów porównawczych opisuje czynność jedzenia wykonywaną bardzo szybko: *je jakby diabeł za niego jadł* ‘jeść łapczywie’ (SGP PAN V 515); *jě, jakbě djabeł za něgo jād* ‘jakby był opętany przez diabła, którego należy karmić’ (SGKasz II 97). Takiemu pośpiesznemu jedzeniu często towarzyszy siorbanie i mlaskanie: *jy, jakby na diabły gwizdoł; žro, jakby na diabły gwizdoł* ‘tzn. szybko’ (NKPP I jeść 67); *jy, jagby na djabył gwizdoł* ‘siorbie, mlaska’ (SGP PAN V 515).

Inne zwroty porównawcze obrazowo przedstawiają tańczenie w zawrotnym tempie, gwałtowny, intensywny taniec: *wywiya jak diabeł ożogiem*¹¹ *po piekle* (NKPP III wywiyać); *zażywa jak diabeł ożegiem po piekle* (NKPP III użyć, zażyć 17). Kaszubi przestrzegali dobrych, tańczących w zawrotnym tempie tancerzy i tancerki, że *bōdō služělě purtkom v p’ekle za kloc* do rąbania drewek (Kępa Oksywska, Rewa, Mechelinki) albo że *bandu v pšōkle za jamzěk v’isalě* (Bór na Helu) (SGKasz V 320)¹².

Jeden z kaszubskich tańców ludowych nosi „diabelskie” nazwy: *djãbli tuńc*¹³ / *b’ěsovi tōnc / třex b’ěsōv tōnc* ‘taniec figurowy wykonywany przez trzy osoby, polegający na tym, że w takt skocznej muzyki osoby te posuwają się trzy kroki wprzód i trzy kroki wstecz, przy czym dwie postronne osoby przewijają się pod ramionami środkowej od tyłu i taniec rozpoczyna się na nowo’ (SGKasz V 322–323). Pierwsza z wymienionych nazw została przeniesiona z ‘nagłego wiru w powietrzu’, według wierzeń ludowych wywołanego tańcem diabła (SGKasz V 322). To przeniesienie nazwy nie jest przypadkowe, ukazuje bowiem charakter opisywanego tańca oraz jego intensywne tempo.

W przysłowiach szybkie działanie zostało ukazane przede wszystkim w sposób ogólny, natomiast w zwrotach porównawczych odniesiono je do konkretnych czynności: jedzenia (łapczywego), pracy (niedokładnej), przemieszczania się (pośpiesznego), znikania i pojawiania się (nagłego), wyskakiwania i wypadania skądś (nagłego).

Przysłowie *Nie śpiesz się, bo i tak cię diabli zanosą* (NKPP III spieszyć się 7) wyraża przestrożę przed pośpiesznym działaniem – można je odnosić do różnorodnych czynności i towarzyszących im sytuacji, w których człowiek się znajduje.

Powolne działanie, a precyzyjniej – powolną jazdę, nazywa zwrot porównawczy *jaxac jak djãbeł na kulavě sv’ińi* ‘jechać powoli’ (SGKasz II 70–71); *jeze jak djãbeł na kulavě sv’ińi* ‘ts.’ (SGKasz I 210).

Omówione do tej pory frazemy (ze względu na znaczenia, które wyrażają) można umieścić na skrajnych biegunach osi: **wolno** – **szybko**, przedstawiającej sposób

¹¹ *Ożóg* – stp. ‘kij z poprzeczką drewnianą na końcu do wymiatania węgla z pieca chlebowego, kociuba’ (Sł NKPP 220).

¹² Autor słownika dodaje jednak: „Trudno! Według ogólnego przekonania *tōnc musi bęc tak’i, że są dële* ‘podłoga’ *zarivajo, a z bōta krev strīkã. K’ej strēně pęcajo od basa i skřep’ic, k’ej rutě v oknax vĕpådajo, k’ej xĕče cavně drĕžō, tej to je nãpřōd tōnc*” (SGKasz V 320).

¹³ Por. *djãbli tuńc* – w wierzeniach ludowych ‘nagły wir w powietrzu wywołany tańcem diabła’ (SGKasz V 322).

podejmowania działań oraz tempo ich realizacji, znajdują się one bowiem poza obiegowo (czyli zgodnie ze zdroworozsądkową wiedzą) przyjętą normą. Z tego też względu są wartościowane ujemnie.

Intensywność wykonywanych czynności

Frazemy z pola leksykalno-semantycznego DIABEŁ odnoszą się również do czynności realizowanych z niezachowaniem umiaru, których istotą jest właśnie brak umiaru:

- jedzenie ponad miarę,
- picie alkoholu bez umiaru,
- nadmierna ruchliwość,
- nadmierna aktywność w zakresie mówienia: gadatliwość, gadulstwo oraz krzyczenie, wrzeszczenie.

Podobnie jak na poprzedniej osi (**wolno – szybko**), tak i na osi: **mało – dużo**, a także na osi: **cicho – głośno** przejawy aktywności człowieka we frazematyzacji, obrazowane z wykorzystaniem figury diabła, w przeważającej części zajmują skrajne miejsca z prawej strony, wyznaczającej zintensyfikowanie, przesadę, nadmiar. Nieliczne frazemy zajmują skrajne miejsca z lewej strony.

Jedzenie ponad miarę

Do jedzenia ponad miarę odnoszą się żartobliwe powiedzenia, które – jak można sądzić – były wykorzystywane podczas biesiadowania przy suto zastawionym stole: *Jézta tak długo, jaž vama břěx pąkńe abo gbura¹⁴ djǎblě veznŏ* (SGKasz II 97); *Niech brzuch diabli wezmą, byle gospodarza zniszczyć* ‘zwrot żartobliwy przy stole gościnnym’ (NKPP I brzuch 47). Podobną wymowę ma powiedzenie, cytowane przez Wojciecha Chlebdę z jego języka domowego (familiolektu): *Niech żółdek diabli wezmą, niech się boski dar nie tyra!* Mama autora *Szkiców o skrzydlatych słowach* kwitowała tą frazą (wyniesioną jeszcze ze swojego domu) wszelkie – domowników czy gości – narzekania czy zapewnienia, że się nasycili i tego, co zostało na talerzu, naprawdę nie dadzą już rady zjeść (Chlebda 2005: 321–322).

Nie tylko jedzenie ponad miarę, czyli ‘więcej niż normalnie, przeciętnie można zjeść’, znalazło wyraz we frazematyzacji z pola leksykalno-semantycznego DIABEŁ. Konstatacja zawarta w powiedzeniach: *Diabła zjadł, a drugi mu uciekł; Szlaka zjadła; Diabła zjedli lebo wypili* (NKPP I diabeł 61) odnosi się do sytuacji, gdy mimo chęci ktoś z jakiegoś powodu nic nie zjadł, a jego głód nie został zaspokojony. Opisana sytuacja (doraźnie ukonkretniana w aktach komunikacyjnych) to druga skrajność, mieszcząca się na przeciwnym biegunie osi: **mało – dużo** (po lewej stronie osi).

Picie alkoholu bez umiaru

W wielu frazematyzacjach picie alkoholu (w domyśle – bez umiaru) zostało przedstawione jako narzędzie, które diabeł wykorzystuje, by mieć wpływ na człowieka, by przywieść

¹⁴ *Gbur* ‘chłop posiadający własną chatę, ziemię, włościanin, gospodarz, rolnik’ (SGKasz I 314).

go do grzechu¹⁵: *Gdzie diabeł nie może, tam posyła trunek* (NKPP III trunek 3); *Xto pśije śnaps, tego djabeł čaps!*¹⁶ (Sł koc I 79); *Kto poniedziałkuje, tego bies okuje* (NKPP II poniedziałek 2)¹⁷; *I robak zdechnie, i człowieka diabli wezmą* 'o pijakach' (NKPP III robak 8¹⁸); *Pijak pije, pijak ma, pijakowi diabeł da* 'pogłos pieśni ludowej' (NKPP II pijak 30¹⁹).

Z diabłem zostały powiązane wódka: *Gorzałka jest rodem z piekła, Lucyperowi uciekła* (NKPP I gorzałka 14); *čarci rosół 'wódka'* (Sł koc I 82), a także karczma: *Wedle przysłowia naszego polskiego: podle kościoła czart karczmę buduje; Gdzie Pan Bóg ma kościół, tam też i diabeł swoją karczmę; Kaj Pómbóg kościół buduje, tam diabeł karczmę funduje; Gdzie Pan Bóg kościół buduje, tam diabeł karczmę stawia* (NKPP II kościół 17²⁰); *Gze Pan Bóg koscół budėje, tam djabeł karčmą stav'a* (SGKasz II 212); *Ze koscół budėjo, tam purtk karčmą stáv'a* (SGKasz V 157); *Do karczemnika*²¹ *diabeł się przymyka* (NKPP II karczemnik).

W licznych wariantach przytoczonego przysłowia (*Gdzie Pan Bóg kościół buduje, tam diabeł karczmę stawia / funduje*) karczma jest nazywana ironicznie *kaplicą, kapliczką, kościółkiem*:

Gdzie Pan Bóg kościół buduje, tam diabeł kaplicę stawia / stawia / gotuje; Gdzie Pan Bóg sobie pobudował kościół, tam niedaleko diabeł kościótek / kaplice; Gdzie Pan Bóg ma kościół, tam też i diabeł swoją kaplicę; Kaj Pómbóg mo kościół, tam też diabeł wystawi swojóm kaplice; Dze Bóg swój koscół, tam téz diabeł swoją kaplęcę stówiô; Przy kościele ma diabeł kaplicę; Przy kościele ma diabeł swoją kapliczkę (NKPP II kościół 17); *Przy kościele ma dyabeł kaplicę 'złe wszędzie nęci'* (Linde I 576); *Przy kościele ma diabeł kaplicę; Obok kościoła, przy którym mieszka ksiądz, przystawia sobie diabeł kaplicę 'tzn. karczmę, gdzie hulają w święta przy muzyce'* (Kolberg 209); *Gdzie Pan Bóg pobudował kościół, tam niedaleko diabeł kościótek* (Oracki 45²²); *Xtoų Bųegu kųescył budėje, tyjn djöbłu kaplico* (SGKasz I 211; SGP PAN V 509).

Dawniej na wsi świętowanie niedzieli rozpoczynano nabożnie w kościele, po czym udawano się do karczmy. To ostatnie miejsce w powszechnym odbiorze było

¹⁵ Por. *Kto pije gorzałkę z anyżem, to wychodzi za nim ksiądz z krzyżem* (Masłowski 79).

¹⁶ Čaps! 'wykrzyknik wyrażający porwanie lub upadek'.

¹⁷ Por. *Trzeba poniedziałkować, kto się spił w niedzielę; Trzeba poniedziałkować, kto się spił w niedzielę, trzeba klin klinem wybić* (NKPP II 1017), *murarski poniedziałek* 'tzn. urlopowanie po niedzielnym pijaństwie' (NKPP II 1017).

¹⁸ Zapisane pod hasłem: *Robaka zalać / zakropić*. Wśród odmianek: *truć robaka* 'upijać się'; *otruć chroboka* 'upić się'.

¹⁹ Zapisane pod hasłem: *Pijak pije, pijak ma, pijakowi Pan Bóg da*. Notacja słownikowa dokumentuje wymianę komponentów *diabeł / Bóg* w tym powiedzeniu: *Pijak pije, pijak ma, pijakowi Pan Bóg da*.

²⁰ Zapisane pod hasłem: *Gdzie Pan Bóg kościół buduje, tam diabeł kaplicę stawia*.

²¹ *Karczemnik* – stp. 'lubiący przebywać w karczmie, pijak, hulaka' (Sł NKPP 196).

²² Objasnienie (s. 107): „*Kościótek* oznacza 'karczmę'. Od czasów najdawniejszych karczmy i zajazdy budowano w sąsiedztwie kościołów. W XIV i XV w. zarządzali nimi często sami duchowni. Jeszcze w poł. XIX w. – jak pisze Gloger – wiele probostw miało gospody przy kościołach”.

kojarzone przede wszystkim z pijaństwem²³, ale i z tańcem²⁴: *Gdzie skakanie / taniec, tam diabeł* – por. *W tańcu ile kroków, tyle do piekła skoków* (NKPP III taniec 21). O pobyty w karczmie mówiono, wykorzystując nacechowane ironią wyrażenie *diabie nabożeństwo* ‘odwiedzanie karczmy tuż po nabożeństwie w kościele’ (SGKasz I 214; SGP PAN V 523) – por. powiedzenia *Chodzi do kościoła, gdzie szklankami dzwonią* (Wallis 27); *Było to w kościele, kaj szklónkami brzinkajóm* ‘było to w karczmie’ (Ondrusz 29) oraz przysłowie *V kościele odpust, a v karćmnie rozpust* ‘pijatyka, zabawa’ (Sł koc III 61).

Wartościowanie realizowane we frazematyzacji dzięki wykorzystaniu klarownej opozycji Bóg – diabeł, boskie – diabelskie jest widoczne również w powiedzeniu *Jeden dzwoni w dzwon Panu Bogu na chwałę, drugi dzwoni w blaszkę diabłu na pociechę* ‘o pijaku’ (NKPP I Bóg 244). Owa blaszka to ‘blaszany kielich, kufel’.

Skutki picia alkoholu zostały zobrazowane w następujących paremiach: *Dał się diabeł upić, ale nie dał się wytrzeźwić*; *Dał bies pić, a nie da usnąć*; *Dał ci bies pić, nie da usnąć*; a także: *Dał się Bóg napić, a diabeł nie dał się wyspać*; *Dał się Bóg napić, (a) diabeł nie dał się wyszumać* (NKPP II pić 11).

Przysłowia przestrzegają też przed pijaństwem kobiet: *Pijany chłop wygląda / jest jak świnia, ale baba pijana podobna do szatana*; *Chłop oźralec to z piekła rodem zakalec, ale baba oźralica to z kołka zdjęta diablica* (NKPP II pijak 54²⁵); *Sakulyncki*²⁶ *żywobyci*²⁷, *jak sie baba kwitu*²⁸ *chyci* (NKPP II baba 166).

W SGKasz odnotowano wierzenie ludowe, zgodne z którym nocą diabeł w postaci błędnego ognika prowadzi pijaków na błota, by ich utopić: wierz. *Purtka xozzi z v'idq i šuká za žarloxami* [‘pijakami’] ‘błędny ognik prowadzi pijanych na błota, by ich utopić’ (SGKasz VI 314). W innych podaniach wierzeniowych diabeł straszy pijaków, wodzi ich po bezdrożach, prowadzi w trzęsawiska i wodne odmęty (SSiSL I2 439), zanurza w błoto, topi i wiesza na wierzbach (SSiSL I2 459).

²³ Por. cytāt: *W karczmie [...] odprawiały sie różności: pijatyki, bijatyki [...]. Żniwo diáble było spore.* (SGP PAN V 522). Por. też przysłowia: *Gdzie karczma, tam prawie i Łysa Góra* (MG I 131–132); *Na wódeczce do piekła się płynie, karczmarze tyją, marnieją ci, co piją* (Masłowski 466). Inne przysłowie zawiera natomiast zdroworozsądkową konstatację: *Dobrégo karčma nie popsęje, a złégo ańi koscòt nie poprav'i* (SGKasz II 137); *Dobrego i karczma nie zepsuje, złégo i kościół nie naprawi* ‘człowiek pozostanie sobą bez względu na wpływ otoczenia’ (WSF PWN z przysł 420).

²⁴ Tradycyjny taniec ludowy był nieodzowną częścią życia towarzyskiego dawnej społeczności wiejskiej. Zabawy taneczne organizowano w karczmach *przy muzyce*. Bez muzyki i tańców nie mogło się obyć żadne urządzenie we wsi wesele. Uniwersalny wymiar ma spostrzeżenie znawcy kultury ludowej Kaszubów, księdza Bernarda Sychty, dotyczące potrzeby tańczenia, która w społeczności wiejskiej była czymś naturalnym: „[...] potrzeba tańczenia musiała niegdyś u Kaszubów wyrastać z głęboko zakorzenionego instynktu ruchu i zabawy, z potrzeby wyżycia się towarzyskiego, artystycznego i muzycznego” (SGKasz V 320).

²⁵ Zapisane pod hasłem: *Pijany człowiek co czyni, we wszem podobny do świni*.

²⁶ *Sakulincki* – ciesz. ‘przeklęty’ (Sł NKPP 238).

²⁷ *Żywobyci* – ciesz. ‘życie, żywot’ (Sł NKPP 265).

²⁸ *Kwit* – ciesz. ‘wódka, gorzałka’.

W bajce ludowej *Diabeł odszedł, wódka została*, która pochodzi ze zbioru przekazów ustnych dokumentujących polską demonologię ludową, opublikowanych przez Annę Michalec i Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską (2019: 37–38), diabła opisano jako tego, który pierwszy przyrządził *płynne zboże*, czyli wódkę, zachęcał do picia i nauczył ludzi, jak ją produkować. W tej bajce ajtiologicznej wódka została więc przedstawiona jako dzieło diabła.

Nadmierna ruchliwość

Wyrażenie gwarowe *diabelski młynek* jest przezwiskową nazwą człowieka, który odznacza się ponadprzeciętną aktywnością ruchową: *diabelski młynek* przezw. ‘wiercipięta’ (SGP PAN V 503). Zachowanie człowieka bardzo ruchliwego jest oddawane w zwrocie porównawczym *kręci się by diabłą weneckie* (NKPP III Wenecja 1²⁹), w którym został przywołany nie sam diabeł, a przedstawiająca go zabawka – bańka ze szkła z diabełkiem w środku, obrazująca odkrycie Kartezjusza (we Włoszech nazywana *diavoletti di Cartesio*, w Polsce: *diabeł wenecki, półdiabłą weneckie, diabeł bułowski*). O kimś ruchliwym, kto ma nadmiar energii, mówiono: *z diabłem by się ścigał* (SGP PAN V 520). Podobne znaczenia wyrażają frazy *diabli kogoś noszą; lichy kogoś nosi* ‘ktoś jest niespokojny, ruchliwy, nie jest w stanie wytrzymać dłużej w jednym miejscu, często zmienia miejsce pobytu’ (WSF z przysł 292; USJP II 1022).

Nadmierna aktywność w zakresie mówienia: gadatliwość, gadulstwo oraz krzyczenie, wrzeszczenie

Gadatliwość (mówienie dużo i chętnie), a także **gadulstwo** (mówienie zbyt dużo i niepotrzebnie) są tymi cechami zachowania człowieka, które wykraczają poza zwyczajowo przyjętą normę. Gwarowymi określeniami człowieka, którego aktywność w zakresie mówienia jest ponadprzeciętna, są wyrażenia *purtków ogón* ‘gadula’ (SGKasz IV 230³⁰) oraz *diabelski młynek* przezw. ‘gadula’ (SGP PAV V 503³¹). O kimś dużo mówiącym i głośno się zachowującym (zarówno o kobiecie, jak i o mężczyźnie) mówiono, wykorzystując czasownik wnoszący negatywne wartościowanie (gdyż prymarnie odnoszony do zachowań psa), że *szczeka: Szczeko, że go ani diabeł nie przeschczeko* (NKPP III szczekać 3³²); *Tak ščekã³³, že je djãbël ñe přeščekã; Čë přez ceb’e djãbël ščekã?* (SGKasz V 232); *(kogoś) ani diacheł nie przeschczeka* ‘o człowieku wygadany, pyskatym’, *Čë přez ceb’e djoxeł ščekã?*; *Tego ańi djoxeł ñe přeščekã* (SGKasz I 216; SGP PAN V 527). Do gadatliwego mężczyzny odnosi się ostatnie z cytowanych powiedzeń, a także inne: *Přez tego přeščekãča³⁴ xoba sòm djãbël ščekã, bo ñe xto jinši*

²⁹ Zapisane pod hasłem: *Diabeł wenecki*, z objaśnieniem: „Przysłowiom dały prawdopodobnie początek zabawki ze szkła wyrabiane w Wenecji, a przedstawiające tzw. diabłów kartezjańskich, zamkniętych w bańce z płynem” (MG II 66). Mogły też one być pogłosem średniowiecznych podań o okrutnym dziedzicu dóbr Wenecja w Wielkopolsce.

³⁰ Por. *purtków ogón* ‘zły duch powodujący nagły wir w powietrzu’ (SGKasz IV 230).

³¹ Por. *diabelski młynek* przezw. ‘wiercipięta’ (SGP PAN V 503).

³² Zapisane pod hasłem: *Nikt jej nie przeschczeka*.

³³ *Ščekac* ‘zmyślać, kłamać, szkalować; głośno mówić, wrzeszczeć’ (SGKasz V 232).

³⁴ *Přeščekãč* rzadko: ‘mężczyzna umiejący wszystkich przegadać, zakrzyczyć’ (SGKasz IV 192).

(SGKasz IV 192); *Djabeł tego oplestańca 'gadule' tu nese* (SGKasz III 325); *I diabła by przegadał; Samego by diabła przegadał* (NKPP I gadać 46). Zastanawiające, że – jak widać powyżej – wśród odnotowanych w słownikach frazemów, które ze względu na formę gramatyczną przypisane są tylko jednej płci, więcej jest tych odnoszących się do mężczyzny. Czy można więc sądzić, że w ten sposób zostało potwierdzone obiegowe (stereotypowe) przekonanie, iż gadatliwość, a także gadulstwo są cechami typowo kobiecymi, czymś niemal naturalnym, zatem nie ma potrzeby o tym mówić?

Głośne zachowanie się człowieka zajmuje skrajną pozycję na skali: **cicho – głośno**. Zostało wyrażone w zwrotach porównawczych: *krzyczy, jak gdyby go diabeł opętał; krzyczy, jakoby go złe opętało*; por. *krzyczy jak opętany* (NKPP II krzyczeć 7); *wrzescy, jakoby go satani darli; wrzescy, jakoby go wciornascy, co w piekle są, łupieli* (NKPP III wrzeszczeć 19) 'wrzeszczy jakby go diabli w piekle obdzierali ze skóry'. Te frazemy są motywowane wierzeniowo: 1. przekonaniem, że diabeł może opętać człowieka (w dawnych czasach opętaniem człowieka przez diabła tłumaczono choroby psychiczne), 2. ludowymi wyobrażeniami piekła (grzesznicy w piekle są obdzierani ze skóry). Śladem wierzeń ludowych są też jednostki: *wrzeszczy jak diabeł na kępie* (NKPP I diabeł 82³⁵); *skrzeczy jak złe na kale* (NKPP III skrzeczeć 3).

Okoliczności podejmowanych przez człowieka działań

We frazemach z pola leksykalno-semantycznego DIABEŁ znalazły swój wyraz również okoliczności podejmowanych przez człowieka działań, takie jak hałas towarzyszący aktywności człowieka, a także podejmowanie aktywności w odpowiednim czasie, w sprzyjających okolicznościach, tj. wtedy, gdy jest ku temu sposobność. Zgodnie z powszechnym mniemaniem pierwsza okoliczność jest wartościowana negatywnie, natomiast druga – pozytywnie.

Do działań człowieka, którym towarzyszy hałas nieprzyjemny dla otoczenia, odnoszą się zwroty: *tłucze się jak diabeł po piekle* (NKPP III tłuc, tłuc się 2³⁶); *tłucze się jak diabeł po stodole* (NKPP III tłuc, tłuc się 3). Kaszubskie powiedzenie *Čě nepřestāj 'zły duch nie przestający kusić' za ceb'e rãkuje* 'hałasuje' (SGKasz III 244) przyjęło formę wymówki, kierowanej do człowieka powodującego swoją aktywnością hałas, który przeszkadza innym.

Zachęta do wykonywania czynności w odpowiednim czasie została zaś sformułowana w paremii *Niech drze diabeł, kiedy się drą łyka* (NKPP II łyko 4³⁷). Ma ona sens ogólniejszy niż ten wyrażony obrazowo: 'podejmuj dane działania, wykonuj daną czynność wtedy, kiedy jest do tego sposobność, są sprzyjające okoliczności'.

³⁵ Zapisane pod hasłem: *Jak diabeł na kępie śmieje się / siedzi* i in.

³⁶ Por. *tłucze się jak Marek po piekle* 'według Kolberga przysłowie pochodzi z dialogu scenicznego pt. *Przygody Marka pijaka*. Gdy diabli brali delikwenta do piekła, ten tłukł się i wrzeszczał dla większej uciechy widzów' (NKPP II 391).

³⁷ Zapisane pod hasłem: *Kiedy się łyka drą, wtenczas je drzyj*, które zostało uzupełnione objaśnieniem: „Przez całe wieki chłopci w Polsce i na Rusi nosili obuwie z łyka lipowego, które darto wiosną”.

Uwagi końcowe

Robert Piotrowski, opisując nagłość i dynamikę, które uwidaczniają się w wierzeniach ludowych o świecie nadprzyrodzonym i zostały udokumentowane w przekazach folklorystycznych oraz etnograficznych, słusznie zauważył:

W kulturze ludowej pewne zjawiska i sposoby zachowania charakteryzujące się ponadprzeciętną dynamiką wzbudzały negatywne emocje. Niejednokrotnie uznawano je za formę uzewnętrznienia demonicznych zaświatów lub ich bezpośredniej ingerencji [...]. Funkcjonujące w obrębie kultury ludowej wierzenia na temat zjawisk o dużym ładunku dynamizmu pełnią istotną funkcję w definiowaniu wyobrażeń o świecie nadprzyrodzonym. Wszelkiego rodzaju ekspresje zaburzające czy wykraczające poza przyjęte normy codzienności posiadają [...] moc dezintegrującą i wpisują się w kontekst zespołu wierzeń demonologicznych (Piotrowski 2023: 127).

Analiza wierzeń ludowych przeprowadzona przez tego badacza dowodzi, że diabelską obecność w świecie cechują m.in. dynamizm, gwałtowność, nagłość. Zbyt ekspresywne zachowanie człowieka, charakteryzujące się tymi cechami, kojarzono z ingerencją diabła. Traktowano je także jako odstępstwo od normy, które było zagrożeniem dla pożądanego – z punktu widzenia społeczności – ładu. Aktywność człowieka realizowana w taki sposób była swoistym dysonansem wywołującym zachwianie równowagi, była też zaprzeczeniem harmonii codzienności oraz przekroczeniem obowiązujących w społeczności, choć niepisanych zasad – norm i standardów życia codziennego. Te z kolei cechowały się pragmatyzmem i utylitaryzmem, dążeniem do tego, by działania podejmowane przez człowieka były skuteczne, a także użyteczne i korzystne – nie tylko dla niego samego, lecz także dla innych. Zgodnie z potoczną, zdroworozsądkową wiedzą skrajności nie powinny być aprobowane, bowiem w powszechnym mniemaniu najczęściej nie zyskują one aprobaty. Jeśli wziąć pod uwagę działania człowieka, to owe skrajności – we frazematyce wykorzystującej figurę diabła, obrazujące najczęściej przekroczenie, rzadziej niedopełnienie miary – wskazują na nienaturalność zachowania i są wartościowane negatywnie.

Rozwiązanie skrótów

AJKasz – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stiebera, z. IV, cz. 1 i 2, Wrocław 1967.

Bańko – Bańko M., *Słownik porównań*, Warszawa 2004.

Kłosińska – Kłosińska K., *Słownik przysłów czyli przysłownik*, Warszawa 2004.

Kolberg – Kolberg O., *Przysłowia*, oprac. S. Świrko, Warszawa 1977.

Linde – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 2, Lwów 1854–1860. Reprint Warszawa 1951.

Masłowsky – Masłowsky D. i W., *Przysłowia polskie i obce od A do Z*, wstęp K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa 2003.

- MG – Krzyżanowski J., *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. I–II, Warszawa 1994.
- MN – Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–III, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1969–1972, t. IV, oprac. S. Świrko, Warszawa 1978.
- Ondrusz – Ondrusz J., *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław 1960.
- Pomierska – Pomierska J., *Przysłowia kaszubskie, Studium z paremiografii i paremiologii*, Gdańsk 2013.
- Przymuszała – Przymuszała L., *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole 2013.
- SGKasz – Sychta B., *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław [etc.] 1967–1973.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. i wyd. w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, red. M. Karaś, następnie: J. Reichan, S. Urbańczyk, J. Okoniowa, R. Kucharzyk, t. I–X, Wrocław [etc.] 1977–2023.
- Sł koc – Sychta B., *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław 1980–1985.
- Sł NKPP – *Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych*, [w:] NKPP IV, s. 167–265.
- SSiSL I2 – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński, zastępca redaktora S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. I: *Kosmos*, cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I–IV, Warszawa 2006.
- Wallis – Wallis S., *Przysłowia i pogodki ludowe na Górnym Śląsku*, Wrocław 1960.
- WSF PWN z przysł – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007–, <https://wsjp.pl/> (dostęp: 12.01.2023).

Bibliografia

- Adamowski J., 1996, *Obraz karczmny w przysłowiaach polskich*, „Twórczość Ludowa” 3, s. 17–22.
- Andrzejczak H., 2007, „Zamiast anioła za nogi, złapał diabła za rogi” – polska frazeologia anielsko-diabelska, [w:] *Anioły i diabły wobec dzieci*, red. J.A. Kurzeja, Kraków, s. 103–127.
- Brzozowska-Krajka A., 1998, Kto popija i pojada, to mu się dobrze układa. *Ludowa etykieta konsumpcyjna*, [w:] *Oczywisty urok biesiadowania*, red. P. Kowalski, Wrocław, s. 77–84.
- Chlebda W., 1991/2003, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask, wyd. 2 uzup. [wyd. 1: Opole 1991].
- Chlebda W., 1993/2001, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 335–342. Pierwodruk [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 327–334.
- Chlebda W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.

- Długosz K., 2001, *Obraz diabła w języku i kulturze*, [w:] tegoż, *Język, religia, kultura*, Szczecin, s. 158–168.
- Długosz K., 2007, *Językowy obraz diabła w przysłowia*ch, „Prace Filologiczne” 53, s. 153–158.
- Durkheim É., 2010, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, przeł. i wstępem opatrzyła A. Zadrożyńska, wstęp do wydania polskiego E. Tarkowska, Warszawa.
- Dziewońska-Kiss D., Ráduly Z., 2013, *Obraz diabła w polskiej i węgierskiej frazeologii*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 58 (2), s. 313–319.
- Dźwigoł R., 2011, *Boskie a diabelskie – na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” VI: *Dialog z tradycją*, cz. 1, red. S. Kozłara, E. Młynarczyk, B. Skowronek, s. 208–223.
- Dźwigoł R., 2014, *O aktywności człowieka – na podstawie jednostek frazeologicznych z komponentem ‘diabeł’*, [w:] *Język w środowisku wiejskim. Gwara – społeczność – kultura*, t. II, red. E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła, Kraków, s. 133–150.
- Dźwigoł R., 2015, *O człowieku w aspekcie fizycznym – na podstawie jednostek frazeologicznych z komponentem diabeł*, [w:] *Problemy Frazeologii Europejskiej*, t. X, s. 111–130.
- Dźwigoł R., 2016, *Ś ciebie mo dioboł pociechę. O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEŁ>*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków, s. 195–208.
- Dźwigoł R., 2018, *Frazemy z pola leksykalno-semantycznego DIABEŁ wyrażające i opisujące cechy charakteru człowieka*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. V, red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda, Kraków, s. 37–69.
- Gawęł M., 2015, *Masz diabła kaftan! – frazeologizmy zawierające leksemy: bies, czart, diabeł, szatan*, [w:] *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji*, t. V: *Frazeologizmy*, red. I. Kosek, R. Makarewicz, K. Zawilska, Olsztyn, s. 48–55.
- Głazewski J., 2010, *Diabeł tkwi w... przysłowia*ch, „Przegląd Powszechny” 3 (1063), s. 75–80.
- Hołówka T., 1986, *Myślenie potoczne*, przedm. M. Czerwiński, Warszawa.
- Iwczenko J., 2005, *Funkcje oraz predykaty diabła we frazeologii polskiej i ukraińskiej. Rekonstrukcja wyobrażeń ludowych*, [w:] *Folklor w badaniach współczesnych*, red. A. Miannecki, A. Osińska, L. Podziewska, Toruń, s. 211–217.
- Īvčenko Ā., 2007a, *Obraz čorta u pol's'kij frazeologičnij ta paremiologičnij kartini svitu*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 213–218 [Īvčenko Ā., 2007a, *Образ чорта у польськїй фразеологічній та пареміологічній картині світу*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 213–218].
- Iwczenko J., 2007b, *Postać diabła we frazeologii i paremiologii polskiej i wschodniostowiańskiej*, Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. Niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Jana Adamowskiego.
- Iwczenko J., 2008, *Pan w zielonym stroju. Diabeł w paremiologii i frazeologii łużyckiej*, „Lětopis. Časopis za rěč, stawizny a kulturu Łužiskich Serbow”. „Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur”, s. 126–135.
- Iwczenko J., 2009, *Diabeł we frazeologii polskiej i rosyjskiej. Motywy główne*, „Acta Polono-Ruthenica” 14, s. 385–396.
- Kaczan A., 2005, *Obraz anioła i diabła w przysłowia*ch i frazeologizmach, [w:] *Humanista wobec tradycji i współczesności. Prace z etnolingwistyki i logopedii*, red. S. Wasiuta, M. Wójcicka, Lublin, s. 71–83.

- Kulak I., 2022, *Elementy ludowego obrazu człowieka*, [w:] tejże, *Ludowy obraz człowieka utrwalony w nazwach roślin – na przykładzie leksyki górali rabczańskich*, Kraków, s. 365–392.
- Łeńska-Bąk K., 2008, *Nieumiarkowanie w jedzeniu i piciu. Obżarstwo w dyskursie obrzędowym i literaturze sowizdrzalskiej*, „Literatura Ludowa” 2, s. 13–26.
- Michalec A., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2019, *Jak chłop u diabła pieniądze pożyczał. Polska demonologia ludowa w przekazach ustnych*, Lublin.
- Pajdzińska A., 1991/2006, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] *Język a Kultura*, t. 3: *Wartościowanie w języku i tekście*, red. J. Puzynina, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 15–28. Przedruk [w:] tejże, *Studia frazeologiczne*, Łask 2006, s. 114–128.
- Piotrowski R., 2017, *Diabelscy muzykanci i tancerze w materiałach folklorystycznych i etnograficznych*, „Literatura Ludowa” 3, s. 3–12.
- Piotrowski R., 2023, *Co nagle, to po diable. Nagłość i dynamika w kontekście wierzeń o świecie nadprzyrodzonym*, [w:] tegoż, *Diabeł tkwi w szczegółach. Znaki świata nadprzyrodzonego w życiu codziennym wsi polskiej XIX i XX wieku w świetle przekazów folklorystycznych i etnograficznych*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Violetty Wróblewskiej, prof. UMK, Toruń, s. 127–177, <https://bip.umk.pl/attachments/2280/download> (dostęp: 12.01.2023).
- Rak M., 2016, *Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podpatrza*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków, s. 89–108.
- Różańska K., 2008, *Językowo-kulturowy obraz mocy piekielnych w rosyjskiej i polskiej frazeologii i paremiologii*, „Acta Polono-Ruthenica” 13, s. 469–486.
- Skorupska-Raczyńska E., 2008, *Językowy obraz diabła w polszczyźnie ogólnej*, [w:] *Szatan w religii i kulturze*, red. ks. S. Bukalski, Szczecin, s. 187–200.
- Styk J., 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza historyczno-socjologiczna*, Lublin.
- Szpila G., 2003, *Krótko o przysłowiu*, Kraków.
- Taranek M., 2012, *Obraz diabła w węgierskiej frazeologii*, „Acta Philologica. Uniwersytet Warszawski. Wydział Neofilologii” 42, s. 24–9.
- Treder J., 2000, *Człowiek i jego sprawy w przysłowiach*, [w:] *Kaszubi – wierzenia i twórczość. Ze Słownika Sychty zgrupował i ułożył Jerzy Treder*, Gdańsk, s. 207–214.
- Tyrpa A., 2019, *Wariantywność frazematyki w gwarach polskich*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 14, s. 246–257.
- Tyrpa A., Rak M., 2010, *Onomazjologiczne ujęcie frazematyki gwarowej*, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś, jutro...*, red. B. Czopek-Kopciuch, P. Żmigrodzki, Kraków, s. 351–366.
- Tyrpa A., Rak M., 2015, *Założenia słownikowego opisu frazematyki gwarowej*, [w:] *Problemy Frazeologii Europejskiej*, t. X, s. 7–21.
- Wasiuta S., 2012, *Kulturowe tło opozycji ciała i ducha w świetle przysłów*, [w:] *Ciało i duch w języku i w kulturze*, red. M. Łaszkiwicz, S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin, s. 49–62.

The figure of the devil used to evaluate the actions of man in phrasematics

Abstract

The paper presents phrasemes from the lexical-semantic field DIABEŁ (DEVIL) in an anthropocentric perspective. The purpose is to describe these units that show what features and aspects

of man's activity – manifested in undertaking and carrying out different actions – have made these actions acquire a devilish character in phrasematics, and consequently – negative evaluation. A significant majority of phrasemes name behaviours, which – taking into account the way in which the actions are performed, as well as their intensity – are distinguished by lack of moderation and exceeding the conventionally accepted norm. As extremes located on the right side of the axis (slowly – fast, little – much, quietly – loudly), according to a popular belief (colloquial, sensible rationality – common-sense knowledge) are treated as unnatural and do not gain acceptance.